

FORMAKÖVETÉS VAGY -ÚJÍTÁS?

HAZAI REFORMÁTUS TEMPLOMÉPÍTÉSZETÜNK A SZÁZADFORDULÓTÓL A RENDSZERVÁLTÁSIG

SZÖVEG TEXT: VUKOSZÁVLYEV ZORÁN, URBÁN ERZSÉBET, DANIELISZ DÓRA, BAKU ESZTER

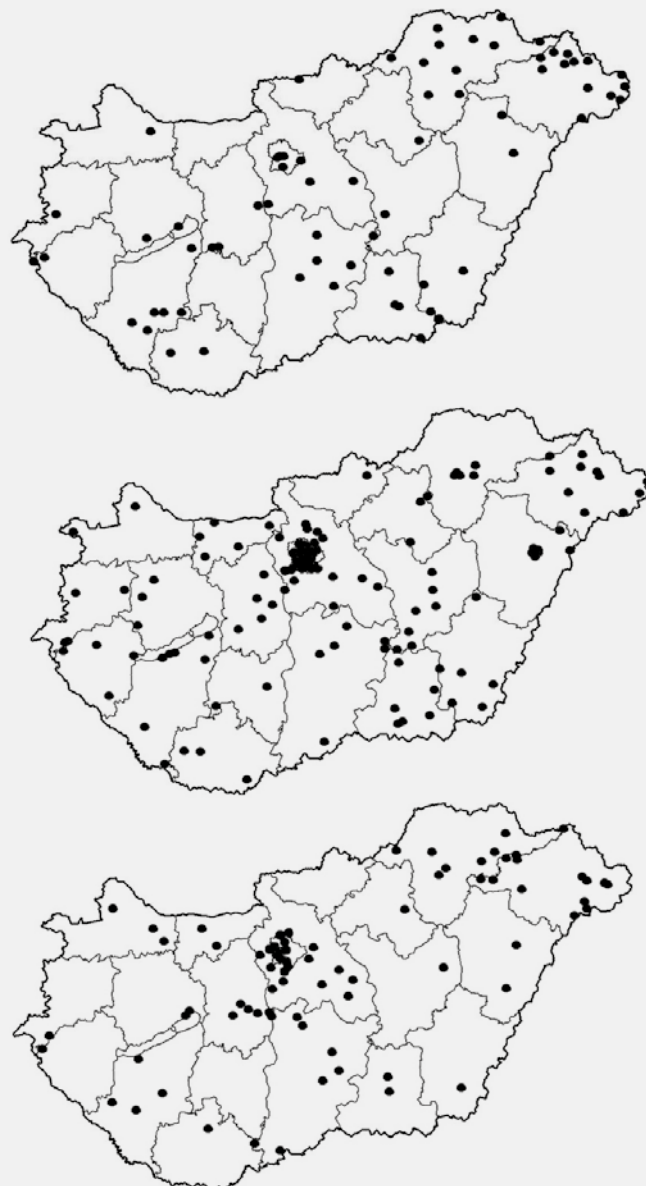
A protestantizmus kezdetétől egészen napjainkig számos építész, művészettörténész, teológus foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen egy protestáns templom megfelelő kialakítása, térszervezése, miként alakult az évszázadok során ezen épületek építészete, milyen következtetéseket lehet levonni a korábban kialakult formák alkalmasságát illetően.

A templomépítés olyan közösségi esemény, amely kulturális sajátosságokat hordoz – ezzel identitás-közvetítő és -formáló szereppel is bír. Ekként a forma a – még oly puritánnak ható – református templomoknál is meghatározó jelentőségű. Átfogó elemzésünk – fragmentumaiban is – tipológiai alapvetést kíván nyújtani két félszázad templomépítési tevékenységének építészeti jellemzőiről. A századforduló, majd a 20. század első fele különösen kitüntetett időszak: egyfelől egyháztörténetileg a jelentős társadalmi változásokkal összefüggésben lévő expanzív építési tevékenység mértéke miatt, másfelől a templomépítés elméleti és gyakorlati oldala felől annak egyházművészeti és építészettörténeti vonatkozásaiban. A historizmust kiteljesítő vagy épp felváltó építészeti stílusirányzatok mentén gazdag összképet alkothatunk erről az identifikációs korszakról – mely „a református templom” fogalmát építészeti szempontból kívánja ideájában megfogalmazni. A folyamat a második világháborút követően megtorpan, a politikai változások sok mindent elsodornak, de a templomépítés mindent legyőző akarata újabb alkotásokkal – igaz, építészeti értékekkel az 1950-nel lezáruló intenzív szakaszt követően csak a '80-as években – minőségileg gazdagítva az emlékanyagot.

Alapok – a templomi forma

A reformáció évfordulója lehetőséget ad az építészettörténet számára is a protestáns templomépítészeti kutatásának átértékelésére. E tanulmányban csak összegzését adhatjuk azon szellemi (teológiai és építészeti vonatkozású) alapvetésnek és a gyakorlati, megvalósult példák szintetizáló értékelésének, melyek a századfordulótól kezdve a református egyház templomépítési tevékenységét jellemzik – ugyanakkor most folyó kutatások hipotéziseit és további feltérképezési irányokat is megjelölni kívánunk, melyekkel a korábbi kutatások hiátusai pótolhatók és kapcsolódási lehetőséget biztosíthatnak társtudományi területekhez.

Vizsgált korszakunk építészettörténeti értékelése kettős. A századfordulót követő másfél-két évtized építési tevékenysége még alaposan feltárt, e korszak elemzése éppen a historizmusból való kivezetés művészettörténeti vizsgálatait mentén és (a protestáns templomépítészeti kapcsán nem elhanyagolhatóan azok nemzetközi kapcsolatait is) alaposan értékelt, legfőképp a következő évtizedek gazdag tudományos tevékenységének köszönhetően önreflektív értékelésekkel is telített. Református vonalon a Kováts J. István szerkesztette, 1942-ben megjelent kétkötetes mű egy gazdag előzmény-korszak pontos értékelését adja: az első világháborúig kifutó nagy építkezések tapasztalatait, a nemzeti lelki válságot követő progresszív két évtized előre tekintését, és a nemzetközi „trendekhez” kapcsolódás mellett a hazai „magyaros” irány megjelölését is felvállalva.¹ A második világháborút követően a durva

1900–1919, 1920–1944 ÉS 1945–1984 KÖZÖTT ÉPÜLT REFORMÁTUS TEMPLOMOK MAGYARORSZÁGON

politikai átrendeződés után nem csupán az önértékelésre nem volt idő, de a létért folytatott küzdelemben a magasstos építési elvek elhagyását kellett megélni. A szocializmus alatt mégsem szűnt meg a vallásosság, sőt a '70-es évektől az államhatalmat már alapvetően engedékenység jellemezte. Így előbb teológiai, majd (a 19. századot megelőző gyakorlatot érintve leginkább Bibó Istvánnak köszönhetően)² művészettörténeti elemzések is napvilágot láttak – ez utóbbiak azonban a modern építészet felől nézve nem oly relevanciával, hogy minőségi mércét állíthassanak a rendszerváltással bekövetkező – már alapvetően a '80-as évek második felétől tapasztalható – templomépítési lázban elragadtatott hívők számá-

DOMBRÁD, REFORMÁTUS TEMPLOM (BÍRÓ LAJOS, 1912) FOTÓ: VUKOSZÁVLYEV ZORÁN

ra.³ Miközben a modern kor emberének a folyamatosan fejlődő teológiai elemzések támpontokat nyújtottak, addig a rendszerváltás utáni évek templomépítészetében nem történt meg az áthangolás: a régmúlt már begyakorlott feltárással kívánt példát mutatni, meg nem haladva az 50 évvel korábbi naprakész elméletet és gyakorlatot.⁴ Így vélt-talált-átértelmezett, vagy épp félreértett szimbólumok és elvek mentén sokszor kétes építészeti minőségű templomok épültek, melyekből nem a jó szándék, hanem a megalapozott tudományos háttér – legfőképp építészeti, de néha teológiai értelemben is – hiányzott.⁵ Az új kutatásoknak valójában a '40-es évek alapvetően naprakész tudományos és művészi gyakorlathoz kell kapcsolódnia.

Templomépítészeti kutatásunk célja az alapvetések megfogalmazása. A 20. század magyarországi református templomépítészeti alkotásai összegző monográfiákból, illetve részleges feltáró anyagokból ismertek – Várady József lelkész ez irányú kitarító gyűjtő munkája kiemelt elismerést érdemel.⁶ Feladatunknak tekinthetjük leginkább az 1945 utáni templomépítészeti gyakorlat áttekintését: ezt célozzák az utóbbi években azok a hallgatói együttműködéssel zajló kutatások, melyek a szocializmus alatt épült katolikus és protestáns építészeti emlékeket vizsgálják. De legálább ilyen mértékben fontos a két világháború közötti, a modernitáshoz kötődő építészeti vonatkozások újraértékelése is – a kellő időtávolság biztosította rálátásból történő újraolvasás lehetőségével.

A századfordulót követő két évtized még a Monarchia gazdasági fellendülésében és vallási pluralizmusában született templomépítkezések korszaka. Látni fogjuk, hogy magának a református egyház belső identitás-képének alakulására is nagy hatással lévő nemzetközi egyházpolitikai áramlatok viszonylag gyorsan érték el hazánkat is. Kutatásaink szerint (mai országhatárainkon belül értelmezve) számszerűen a hetvenet is meghaladó templom épült ebben az időszakban, leginkább a hagyományosan református északkeleti területeken a nehézipar fejlődéséhez köthető település-koncentrációhoz, az Alföldön felerősödő mezőgazdasági centralizációhoz és a Dunántúl kereskedelmileg fontosabbá váló településeivel kapcsolódva. Az első világháborút követő sokkhatás következtében, a világválság terhei ellenére a templomépítkezések száma jelentősen megemelkedett hazánkban: az előző két évtizedhez képest

mintegy kétszeresével, közel 140-nel. Ennek egyik oka, hogy a háború után az elcsatolt területekről érkezők révén a főváros (és a szomszédos országok nagyobb városai) protestáns híveinek száma jelentősen megemelkedett, s hamarosan kevésnek bizonyult a meglévő templomok befogadóképessége is. A határainkon kívülről jövő bevándorlás mellett a korábbi gazdasági tendenciák drasztikusan jelentkezték, a belső migráció is a település-koncentrációkhoz vezetett, a városiasodással párhuzamosan azonban ekkor már megjelent a falvak elöregedése, a gyülekezetek (kor)összetételének változása. A második világháborút követő négy évtizedben nyolcvan templom épült, ezek jelentős része a '45 utáni 5-6 évben, illetve a Kádár-hatalomátvétel átmenetének első éveiben, majd csak '85-től emelkedő intenzitással. Míg az

első félévszázad (ide értve az 1945–51 közötti éveket is) templomépítészeti tendenciáiban egyfajta versengés tapasztalható a hagyományos historizáló megoldások, a magyaros formakeresés és a modern útteresés között, addig a rákövetkező 40 (de kijelenthetjük, hogy 50) év alatt csak kivételes esetekben született korszerűnek mondható, magas minőségű új építészeti kompozíció.

A 20. század református templomépítészeti teológiai alapja a gyülekezeti elv – ennek építészeti megjelenítésére helyezük a hangsúlyt, a térformálást vezető vonalaként választva elemzésünkben.⁷ E módszer eltekint a művészettörténet által gyakorta alkalmazott, stíluskritikailag felvázolható kategória-rendszerektől, melyekkel ugyanakkor átfedéseket is mutathatna. Módszertanunk helyszíni épületdokumentáláson alapul, magából az épületből indul ki – és annak legfőbb jellemzőjére, a tipológiára helyezi a hangsúlyt. A teljes 20. századi emléktárgy elemző értékelése alapján mintegy 100 templom került kiválasztásra és adattárba felvázolásra.⁸ A vizsgált korszak emléktárgyának mintegy harmada alapján létrehozott tipológiai vázlatunk inkább az arányokra és eddig nem ismert folyamatokra világít rá – a felismerések helyességét és súlyát a további kutatások igazolhatják vagy árnyalhatják.⁹

Szimbólum – a közösségi forma

A református templom gyülekező hajlék, zárt menedék, a gyülekezet tagjaihoz közel épül úgy, hogy szabad tér övezze.¹⁰ Ezen elveken túl a protestáns istentisztelet legfontosabb szempontja, hogy a fő liturgiai mozzanatok a gyülekezet szemé láttára történjenek, vagyis a lelkész mindig jól látható és hallható legyen, és a gyülekezet minél közelebb jusson a szószék és Úr asztala köré, ezáltal osztozva a liturgiában. [MENTZER 1999, 133.] E két liturgiai központ köré kell csoportosítani a gyülekezetet az építészeti megoldások által.¹¹ Protestáns szakrális tér tervezésekor alapvetően fontos, hogy minél több ülőhelyet lehessen elhelyezni a szószék közelében, melyet Pecz Samu szerint a hossz- és keresztthajók kombinált elrendezésével lehet a legcélszerűbben megoldani.¹² Annak érdekében, hogy a gyülekezet akadály nélkül látható és zavartalanul hallgasson, a templom alaprajzát és a belső terek szerkesztését is át kellett értelmezni a korabeli katolikus gyakorlathoz képest – ez az

elv már a korai időktől épült protestáns templomok esetében is egyet jelentett a belső tér egyfajta megtisztításával: a vizuális kapcsolatot, a rálátást akadályozó és az akusztikát is befolyásoló oszlopok és pillérek lehetőség szerinti elhagyását a templom teréből. A karzatok alkalmazása – és ez nem mond ellent az előzőkben tárgyaltaknak – éppen e tiszta és átlátható térforma megtartásának bővíthetőségét és felerősítését jelentette. Az egységesség szellemében létrejövő tér központosításában a bútorozás még nagyobb hangsúlyt kapott.¹³ A fő tendenciák lényegében a 20. században sem változtak abban az értelemben, hogy egyrészt megmaradt a római katolikus templomépítészetből örökölt, lényegében hosszházas struktúra, ami mellett különböző irányból, de erőteljes törekvés mutatkozott a központosítás felé, elsősorban az önálló protestáns templomtípus megteremtése céljából – határozottan identifikációs szándékkal.

Az építészetelméleti felvetések előtt mindenféleképpen szükséges megvizsgálnunk a korszaknak a hazai teológia oldaláról megfogalmazott elveit a templomtér kialakítását illetően. A térformálási elvek vezethetnek logikusan a centrális tér, mint jellemző református templomforma felé is, mégsem ennyire egyértelmű annak leképezése. Réz László rozsnyói lelkész a századforduló előtt épült központosított terű emlékek kapcsán határozott állást foglalt: „A reformált vallás szolgálatában álló templom alaprajza csupán a hosszúkás négyszög alak lehet, mint főhajó, melylyel vagy párhuzamosan haladjanak az oldalhajók, vagy derékszögben illeszkedjék a főhajóhoz az oldalhajó.”¹⁴ Ilyen pontosan megfogalmazott építészeti elvárások az erős tradícióhoz való kapcsolódást mutatják a modern hajnalán – valójában a barokk korszakban kialakult hazai református templomformát állítják követendő példának.¹⁵

Ravasz László, a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke, a két világháború közötti időszak meghatározó egyházi vezető személyisége a szószék jól láthatóságára fókuszál, éppen ezért lóhere levél, lilium, patkó alak (centralizáló) formáját tartja leginkább elfogadhatónak. Az ideális református templomban – ajánlása szerint – a szószék előtt van az Úr asztala és a keresztelőd medence, melyek körül tágasabb tér kell, ahol az úrvacsora osztás, konfirmáció, keresztelés végbemehet,¹⁶ és az orgona a szószékkel szemben helyezkedik el, hogy a lelkész jól lássa a kántort és az énekkar tagjait. Nagy jelentőséget tulajdonít a templom-épület világosságának, ami mellé az evangéliumi tisztaság társul, fehér falakkal, az ábrázolások nélkülözésével.

Csikesz Sándor református lelkész, egyetemi tanár, a Hittudományi Kar dékánja a liturgiai szabályokból kiindulva fogalmaz meg néhány alapelvet a református templomok építésére vonatkozóan. Megjelöli az igehirdetés kiemelt helyét: a református istentisztelet ott van, ahol az igehirdető presbiter hirdeti az evangéliumot. Az építészeti kialakítás esetén Csikesz látszólag nem támogatja, nem is ellenzi egyik stílus alkalmazását sem, ugyanakkor – talán mégiscsak a historizáló stílusok ellen szólva – megjegyzi, hogy az istentiszteleti hely építőanyagában, berendezésében az igazságnak kell uralkodnia, mivel az égi világot szimbolizálja, ezért

TISZARÁD, REFORMÁTUS TEMPLOM (KATONA GYÖRGY, 1927) FOTÓ: VUKOSZÁVLYEV ZORÁN

egyetlen része sem lehet utánzat. „Épen ezért a református istentiszteleti hely minden porcikájával mondjon igazat. A fa ne hazudja magát vasnak, a malter ne akarja a kő és faragott márvány illúzióját kelteni, a gipsz, stukko, rabc s megannyi potemkin építészeti fogás számára tilos legyen az Isten háza. [...] Fundamentumául kőszikla illik, s falazatául tűzben megpróbált téglá.”¹⁷ A stíluskritikai kitérőn túl az akusztika szempontjait hangsúlyozza, valamint az igehirdető és a gyülekezet kölcsönös jó láthatóságát. Meglátása szerint ez utóbbi elv megindokolja az oszlopok, fülkék, a túl magas szószék és karzat kerülését. Csikesz a maga korán túlmutató funkcionális szervezési elvet is megfogalmaz: az egyház miszsiós karakterét kiteljesítendő, az istentiszteleti hely és a gyülekezeti terek szoros kapcsolatát szorgalmazza.¹⁸

A teológusok megközelítéseiben látványosan elválik két korszak: míg az első világháború végéig alapvetően a tradicionális formák ajánlása jellemző, a két világháború közötti időszakban az ajánlások szintjén az új térformák keresése, a speciálisabb, összetettebb centrális térformák alkalmazása felé történik elmozdulás. Mindez egybeesik részben a kronologikus szemlélet megállapította stílusváltásokkal (a historizmus és modernizmus korszakhatárai mentén), részben a 20. század elejére jellemző stíluspárhuzamosságok átfedéseivel is. Kijelenthető, hogy míg egyrészt a longitudinális és centrális térformák együttélése jellemző, ezek ötvöződése kap még nagyobb hangsúlyt a modernizmus, a funkcionális szemlélet megjelenésével. Ennek okait módszertanilag közelíthetjük: a teológiai elvek építészet nyelvére lefordított megoldásai többszörösen a centralizálás felé vezetnek.

Mielőtt áttérnénk a hazai építészeti hitvallásokra, különösen érdemes megvizsgálni a konkrét építészeti megfogalmazásokat a Magyarországon is ismert és használatos nemzetközi iránymutatások mentén. A modern szemléletű protestáns templomépítészet gyökereit az 1861-es Eisenachi Regulatív és az 1891-es Wiesbadeni Program közötti váltásban értelmezhetjük. Ellentmondásosnak tűnik elsősre ilyen korai elvekhez visszahozni a 20. század templomépítészeti gyakorlata kapcsán, de az alapelvek megértéséhez szükséges kiemelni e két eseményhez köthető tendenciákat. A regulatív szakítani próbált a barokk korszak centrális-hoz közelítő térformáival a hosszházas tér elterjedése érdekében, ahol

SZEGED, HONVÉD TÉRI REFORMÁTUS TEMPLOM (BORSÓS JÓZSEF, 1942) FOTÓ: BAKU ESZTER

ugyanakkor – annak érdekében, hogy a lelkes közel maradjon a hívekhez – javasolja a szószék főhajójában történő elhelyezését. Ezt értelmezhetjük egyfajta templom-divathoz alkalmazkodásként is (hasonulásként a katolikus templomok formájához), miként másik iránymutatása is efelé vezet: a neogótika alkalmazása mellett foglal állást. A néhány évtizeddel később megfogalmazott wiesbadeni iránymutatások azonban már inkább a szellemi tartalmakkal foglalkoznak: a protestáns templomot a közösség 'házaként' értelmezi, és az ünneplésre összegyűlők számára egységes térforma létrehozását javasolja. A wiesbadeni programban alkalmazott szimbolika szerint a szószék és oltár (reformátusoknál Úrasztal) egyenrangú elemei egységet képeznek, és elhelyezésük a kö-

CSONGRÁD, REFORMÁTUS TEMPLOM (ANTAL ENDRE, 1937) FOTÓ: HEVÉR DOMINIKA

zösség középpontjában kívánatos. A stílus kérdéskörével csak annyiban foglalkozik, hogy megjegyzi a historikus megoldások imitációszerűségét – Közép-Európában és nyugatabbra ekkor már megszületnek az első acél, majd hamarosan a vasbeton szerkezetű templomépületek, egy teljesen új esztétikai dimenziót nyitva a szakrális építészetben.

A hazai 20. századi református templomok tervezési ajánlásait természetesen építési oldalról még pontosabb meghatározások fogalmazták meg – leginkább a gyakorló építészek szemével. Két korszak erős elválását láthatjuk: az eisenachi regulatívhoz kötődő emlékkör – jellemzően neogótikus – egységét, majd pedig a wiesbadeni program mentén a modernitást választó másikat (legyen az anyaghasználati és/vagy térformálási vonatkozású). Építé-

szetelméleti előzményként a hazai emlékkörben kiemelkedő jelentőségű Pecz Samu munkássága még a századforduló előttről, aki az építészeti forma-meghatározást elsődlegesen az alkalmazott stílus felől közelíti, és csak ezzel összefüggésben rögzíti a liturgikus térformálás identifikáció-erejű meghatározását.¹⁹ Az általa tervezett debreceni Verestemplom (1888) a longitudinális formahagyomány precízen cizellált alkalmazását mutatja – a keresztterben a liturgikus fő elemeket centrálisan helyezi el –, de a latinkerest hosszú szárához illesztett homlokzati középtornyot alkalmaz. Schulek Frigyes szegedi (1883) és Pecz későbbi Szilágyi Dezső téri temploma (1896) szabályos három- illetve ötszög alapszerkesztésével hoz kiemelkedően újszerű megközelítést. E három templom kvalitását a 20. század közepén Schulek János²⁰ emeli ki: egyesülni látja bennük az eisenachi regulatív neogótikát támogató stiláris és a wiesbadeni program térszimbolikát hangsúlyozó ajánlásait.

A második világháború idején készült átfogó inventáriumban megfogalmazódik a progresszívebb jegyek alkalmazását sem nélkülöző építészeti alkotásmódszertan igénye: Medgyasszay István legfőképp a modern szerkezetekben rejlő lehetőségek kihasználásában látja a módszeres megújulás lehetőségét és Christopf Leonard Sturm²¹ szimbolikus geometrizáló tervezésmódszertanát helyezi újra előtérbe, amikor kortárs német és svájci példák felsorolásával a szerkezet és forma szabad alakítását, de legfőképp annak centralizáló kialakításában az eszmei hordozó szerepet hangsúlyozza.²² Persze a progresszió értelmezése is kettős – még a '40-es években is inkább a stílusegységben megjelenő értékekért járt kitüntetett figyelem, mintsem tipológia és térformálási megoldásokért: a mintegy 21 protestáns templomot tervező Szeghalmy Bálint munkássága a népies stílus alkalmazása miatt nagyobb elismerést kapott, miközben alapvető érdemeket tudhatna magáénak a többfunkciós épületegyüttes létrehozásában tett kísérleteiért is (Mosonmagyaróvár, Zalaegerszeg, Tatabánya-Bánhida); hasonlóan kettős érdemű Medgyasszay értékelése is (Budapest Kelenföld-Lágymányos).

Tárgyiasság – a korszerű forma

A történelmi korszakokon átívelő megoldások és tendenciák sora a 20. században a neogótika alkalmazásával nyit, ekkor jellemzően haránt-

irányban berendezett terek, középre helyezett Úrasztal-szószerk kompozíciók születtek: Dombrád román kori díszítőelemeket tartalmazó eklektikus temploma (Bíró Lajos, 1912) a barokk időkből ismert keresztváros elrendezés jelöli ki a tér középpontját, miközben az utcai torony által kijelölt tengelyes tér „apszis-térrel” is bővül. Míg itt három oldali karzat hangsúlyozza a tér középpontját, addig Ráckevén (Dobovszky József, 1913) csak a bejárat felett és az apszisban található karzat. A Pecz-féle komplex térszervezésű „neogót hagyományt” követi jelentős kereszthajóval, mégis alapvetően hosszváros elrendezésével Hódmezővásárhely tabáni (Borsos József, 1904) és Szentés-Felsőpárt (Dobovszky József, 1914) temploma. A hazai téglaneogótika kiemelkedő alkotása a Hódmezővásárhely-susáni templomnak

(Borsos József, 1908–1910) a Sturm-féle négyzetes alaprajzi rendszer átlós-tengelyes bővíthetőségét megoldó saroképülete.

A neogótika tehát nem speciálisan tipológiai csoportok jellemzően alkalmazott stílusa: klasszikus tengelyes térszervezéssel és 'oltár-apszissal' képzett térformájú Kadarkút háromhajós temploma (Károlyi Emil, 1906) és nagyméretű kereszt-tengelyes épülettömege ellenére a békéscsabai (Wagner Ferenc, 1912) és mezőhegyesi (1909) templomok is. A harántirányú térszervezési megoldás szép példája Tiszabecs (Ivánka Tóth Lajos, 1907), Ózd (1905) és Győr-Újváros (Csányi Károly – Czigler Győző, 1906) temploma. Az elsődleges épülettömeg és a meglepő belső téri elrendezés kontrasztja nem csak nagyobb a gyülekezeti terek jellemzője, hiszen még kis falvakban is találkozunk határozottan tengelyes térszervezésű templomokkal, melyekben a tér közepére állított Úrasztal köré három oldalról rendeződnek a padok: ilyen Gégény (1903), Kispalád (1905), Nábrád (1905), Tiszavid (1913) és a '20-as években Tiszarád (1927) vagy Szada (Schulek János, 1928) temploma. Kerkafalva (Flieger Ede, 1913) kétszintes légtérű hossz-négyszögös szakrális tere a barokk terek magasztos arányait idézi.

A protestáns templomépítészetet legfőképp identifikáló, centralizáló törekvéssel létrehozott alaprajzi rendszerében a T forma jelenléte jellemzően a század első két évtizedében épült templomoknál tapasztalható (Tápiószéle, Czigler Győző, 1900). A centrális térformálásra alaprajzi rendszerük és tömegformájukból adódóan a komplexebb geometriájú (görögkereszt, három- és sokszögek) templomok adtak lehetőséget. Kaposvár temploma (Molnár Endre, 1908) még egyértelműen a neogótika, míg a nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő értékűnek tekinthető budapesti fasori templom (Árkay Aladár, 1913) már a skandináv építészet modern felé elmozduló, de még nemzeti stílust kereső irányzatának példája. A szimbolikus geometriát következetesen alkalmazó kompozícióval a két világháború között több templom is épült: Szegeden a Honvéd téren (Borsos József, 1942) szabályos ötszög alaprajzzal, Sümegyen transzformált háromszög alaprajzzal (Szeghalmy Bálint, 1936), vagy görögkereszt formával a budapesti Ősrákos MÁV-telepén (Csaba Rezső, 1939–44).

Miközben úgy tűnik, hogy a két világháború közötti időszakban gazdagodik a speciális központosítás felé törekvő példák száma, az emlék-

TISZABERCEL, REFORMÁTUS TEMPLOM (ZSANDA JÁNOS, 1951) FOTÓ: VUKOSZÁVLYEV ZORÁN

anyag áttekintése során szembevetendő arányt képviselnek a hagyományos tengelyes térszervezésű, néha még 'szentélyteret' formáló megoldások. E kompozíciónak liturgikus alapja nincs (hiszen a református templomoknál az Úrasztalt nem javallott lehatárolt 'oltártérbe' helyezni), ezért úgy tekinthetjük e tendenciát, hogy a hagyományos templomformához alkalmazkodás továbbéléséről van szó (Dorog, Puskás Károly, 1935). Ennek a 'katolikus' mintának kritikai modulálása az az építészeti megoldás, amikor a templomtér tengelyében, a bejáratról legmesszebbi ponton elhelyezett szószerk előtt az Úrasztalt mintegy közrefogja a presbiteri padok karéja, mintegy centrumot képezve (Eger, Ray Rezső, 1930). A két világháború között, jellemzően annak második felében épülő, modernista építészeti jegyeket magukon viselő templomok már ezzel a tér-bútorozási újítással jönnek létre, de ún. 'magyaros' kísérleteket is találunk legfőképp a fővárosban és Debrecenben (többek közt: Csapókert, Dolhay Imre, 1937) ezzel a térformáló-hangsúlyteremtő bútorozási kompozícióval. Az 1930-as évek második felétől jelentkezik az a tendencia, amely az épület mérnöki szerkezeti megoldásokkal megvalósítható, kompakt formálását eredményezi: a négyzeteshez közelítő terek által az Úrasztalt emeli a közösség központjába, a közösségi elv erre a centrumra forduló pad-elrendezést mutat (Sóstófalva, 1938).

Kutatásunk jelentős, tézisértékű megállapítása az a felismerés, hogy a katolikus templomépítészetben teret nyerő modernizmus a református egyház emléktanyájában is igen jelentős számmal megtalálható: a '40-es években (egészen 1950-ig) a kutatásnak a legigényesebb megoldásokat sikerült feltárnia, detektálva az általános európai-nemzetközi trendhez való kapcsolódást. Csongrád (Antal Endre, 1937), Nagykanizsa és Szombathely (Vécsey Barnabás, 1934 illetve 1937), Kunszentmárton (Iványi István, 1937) és Cegléd-Felszeg (Szabó István, 1947) templomai mintha az olasz novecento építészetét, az ún. római iskola katolikus templom-építészeti hagyományát mutatnák.

A második világháború utáni években, a gyors politikai és társadalmi átalakulások sodrában a gyülekezetek gyors tempóban igyekeztek templomokat építeni. Mint az imént bemutatott tipológiai gazdagságból kitűnik, több stílust is preferáltak: Balsán 1948–51 között a gyülekezet Körtvélyessy László lelkész iránymutatásával neogótikus stílusban tenge-

lyes térszervezésű, apszisos, Isaszegen hasonló alaprajzi elrendezéssel, de modernista formákkal (Tóth Kálmán, 1948) emelt templomot. E félvétized korszakú emlékek közül kiemelkedik Zsanda János tiszaberceli templomának (1948–51) skandináv hatású, klasszicizáló részletképzésű, modernista épülete.

Az 1950-et követő két és fél évtizedben a magyarországi református egyház nem épít jelentős építészeti értéket képviselő templomokat – az 1970-es években a politikai elnyomás enyhülésével indulnak meg újra az építkezések. Kortárs templomainknál a rendszerváltásig tartó időszakban a szerkezeti-formai megközelítés elsődlegessége látszik érvényesülni, az alaprajzi formálás a centralizáló törekvéseket mutatja (többek közt Szabó István 1981-es kelenföldi Ildikó téri, illetve 1985-ös dunaújvárosi temploma temploma), de tudatos összhang e két kompozíciós szándékban majd csak a rendszerváltás után épült magas minőségű templomoknál születik.

Átfogó kutatásunk célja az volt, hogy megteremtse az áttekintés lehetőségét: hallgatói együttműködéssel létrehozott egy adatbázist, amely teljes képet nyújt hazai református templomépítészetről. A kutatócsoport szintetizáló elemzésekre törekszik: a helyszíni vizsgálatokra alapozva számot ad a legfontosabb építészeti tendenciákról, az identifikáció megfogalmazásának igényét – a teológia és az építészelmélet mentén megmérettetve – társadalmi-szociológiai folyamatokhoz kapcsolja. Hipotézisünk volt, hogy a templomépítésre vonatkozóan az építészettörténeti értékelések egyenletlenségét korrigálni lehet az átfogó tendenciák ismeretében. Az építész-alkotói megközelítés részben feloldotta kronologikus szemléletű, stílári megközelítésen alapuló korábbi minta-meghatározásokat. A tipológia mentén történő értékelő elemzés az alapos feltárás háttérbázisából kiindulva teljes képet adhat ezekről a folyamatokról: a 18. századi Sturm-féle ideáltervek és a barokkban kiteljesedő, „protestáns templomtípussal” azonosítható formák után a századforduló, majd a 20. század első évtizedeiben egyfajta stíluspluralizmus (helyesebben itt inkább típus-pluralizmusról beszélhetünk) jellemezte a református templomépítészetet. Kutatásunk fókuszpontjában – nem tagadottan – a modern építészet elterjedésének vizsgálata állt, melyről azt a tézis értékű kijelentést tehetjük, hogy az 1930-40-es években nemcsak szerkezeti-műszaki, de építőművészeti értelemben is megújította a református templomépítészetet. Jelen tanulmányunkban ugyanakkor nem kerülhetünk meg a stílus kérdését: azt tapasztaltuk, hogy a hagyományos vagy modern építési megoldásoktól részben függetlenül, minden esetben átfedések vannak korszerű és tradicionális alaprajzi formák alkalmazásában. A tendenciák átfogó ismerete alapján megállapítható, hogy a közel 300 emlékből minőségi megoldásaival kiemelkedik a „közösségi formát” megjelenítő, az Úrsztallal és szószékkel, tehát az asztalközösséget és Isten igéjét szimbolikájával a gyülekezet középpontjába helyező centrális megoldás. Az 1900–1950 közötti időszakot egyenletesen jellemzik a stílusességükben kiemelkedő alkotások, természetesen a modern elöretörésével. De alaprajzi, tipológiai vonatkozásban megállapítható, hogy a református egyház építő közösségei nem azonosultak teljes mértékben a mind teológusok, mind építészek által identifikációs erejűnek tartott megoldással, a centrálisra törekvő térformával; a hosszanti térszervezésű templomok jelentős hányadot képviselnek az emlékekben. Közben általánosan azonosítható az újkorból ismert, valóban a református templomokra jellemző hosszánegyszögös forma a középre helyezett Úrsztallal, az építető gyülekezetek (az 1930-as évektől kezdve, még ma is jellemzően) a tipológiai jellemzőktől függetlenül a külső formában, a 'magyaros-népies' (gyakran erdélyinek nevezett) stílusban érzik megtalálni, vélik kifejezni identitásukat.

(A tanulmány elkészítését a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet kutatási támogatása segítette.)

- 1 Kovács J. István (szerk.): Magyar református templomok I-II. Athenaeum, Budapest, 1942.
- 2 Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények (1967) No.3-4. 525-567.
- 3 Pedig a váltás-időszakot sokan pontosan megérezték, és kísérletet is tettek az értékek felmutatására: Rombolt, Günter: Neubeginn in ungarischen Kirchenbau. Kunst und Kirche 1984/2. 121-124.
- 4 Dercsényi Balázs – Hegyi Gábor – Marosi Ernő – Takács Béla: Református templomok Magyarországon. Hegyi és Társa, Budapest 1992.
- 5 Nagyon alapos képet mutat katalógusszerű feldolgozásában e korszakról: Lőrincz Zoltán: „Ne hagyjátok a templomot” – Új református templomok 1990-1999. Budapest, 2000.
- 6 Várady József: Református templomaink. Alföldi Nyomda, Debrecenben 1987. Az első összefoglalómunkát (mely egy-egy képet és az épület datálását tartalmazta) alaposabb adatgyűjtéssel kiegészítve, gyűlekezettörténettel bővítve, számos fotó kíséretében követték a részletesebb egyházkerületenkénti monográfiák (majd részletező és kiegészítő mellékletei). Az áldozatos munka kimeríthetetlen fundamentuma minden további elemző és szintetizáló kutatásnak.
- 7 Márkus Mihály: A templomépítés református szempontjai. In: Lőrincz Zoltán: A szakrális építészeti ma hazánkban. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 1995. 33-36.
- 8 A BME Építésztechnológiai Kar Szakrális terek építészetét I-II. kurzusok hallgatóinak elemző gyűjtőmunkája fókuszában a korábbi években a katolikus egyház, az utóbbi szemeszterekben a református templomok 20. századi emlékeinek vizsgálata került kihangsúlyozásra. A felsőoktatási tehetséggondozás folyamatában tudományos diákköri munkák is születtek egy-egy lehatárolt emlékek alapos feltárásával: Hevér Dominika – Gál Szabolcs: Az Úr asztala köré gyűlvén. Tiszáninnen és Tiszántúl két világháború között épült református templomai – Esettanulmány a református liturgikus tér 20. századi közösségi természetéről. BME Építésztechnológiai Kar TDK, Budapest 2016. A kutatás anyatanszékén doktori változatok is folynak a protestáns templomépítészet vonatkozásában korszak vagy területi lehatárolás mentén; újabb kutatási eredményeik: Baku Eszter: Tradition and Liturgy – Centralising Tendencies of Lutheran Church Architecture in Hungary during the Interwar Period. Periodica Polytechnica Architecture Vol.44. (2013) No.1. 1-8.; Daniélisz Dóra: Spatial Formation in 16-19th Century Calvinist Church Architecture – The Calvinist Churches of Sepsiszek. Periodica Polytechnica Architecture Online First (2017) paper 10608. DOI: 10.3311/Ppar.10608.
- 9 Vukosavljević Zorán – Urbán Erzsébet: Magyarország templomépítészet 1945-1964 között – Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. Építés-Építészettudomány Vol.44. (2016) No.3-4. 247-315.
- 10 Ravasz László: A református templom. In: Kovács J. István, 1942. 2.
- 11 Medgyaszay István: Templomstílusok. In: Kovács J. István, 1942. 49.
- 12 Pecz Samu: A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. Pesti Lloyd Nyomda, Budapest, 1888. 197.
- 13 Foltin Bruno: Az evangélikus templom. In: Dercsényi Balázs (et al.): Evangélikus templomok Magyarországon. Hegyi & Társa Kiadó, Budapest, 1992. 18.
- 14 Réz László: Vallás és művészet – Tanulmány. Különös tekintettel a művészetnek a vallás külső nyilvánulásában való szerepére. Gömöri Református Egyházmegye Lekései Testülete, Rimaszombat 1909.
- 15 Lásd a legújabb nagy összefoglaló tanulmánykötet látható tendenciáit: Harasimowicz, Jan (ed.): Protestantischer Kirchenbau der Frühen Neuzeit in Europa – Grundlagen und neue Forschungskonzepte. Schnell und Steiner, Regensburg, 2015.
- 16 Ravasz, 3.
- 17 Csikesz Sándor: A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei. 1934.
- 18 E gondolat természetesen nem előzmény nélküli: Emil Schulze evangélikus lelkész és Otto March német építész szinte egyidőben vetette fel a gyülekezeti központ elvét, melyben többféle feladatot ellátó, a templomteret kiegészítendő összetett funkciógyűjtést javasoltak: Schulze, Emil: Die evangelische Gemeinde. FA Perthes, Gotha 1891.; illetve: March, Otto: Unsere Kirchen und gruppiertes Bau bei Kirchen. Ernst, Berlin 1896. A protestáns templomépítészetben ezen építészeti térformálás hazai gyakorlatának elterjedését elemzi: Krähling János: Gyülekezeti központok a XX. század szakrális építészetében. Építés-Építészettudomány Vol.36. (2008) No.1-2. 119-127.
- 19 Pecz Samu: A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével. Pesti Lloyd Nyomda, Budapest 1888.
- 20 Schulek János: Kísérletek új református templomstílus megteremtésére. In: Kovács J. István, 1942. 339-349.
- 21 Sturm, Leonhard Christoph: Architektonisches Bedenken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung. Hamburg 1712.; illetve: Sturm, Leonhard Christoph: Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben. Augsburg 1718.
- 22 Medgyaszay István: Templomstílusok. In: Kovács J. István, 1942. 15-67.

FOLLOWING FORMS OR INNOVATION?

ARCHITECTURE OF THE REFORMED IN HUNGARY FROM THE TURN OF THE CENTURY TO THE CHANGE OF THE POLITICAL REGIME

From the very beginning of the Protestant movement till today, a large number of architects, art historians and theologians have dealt with the issues concerning the appropriate design and spatial configurations of a Protestant church, how the architecture of these buildings evolved throughout the centuries, what kind of consequences can be drawn from the suitability of the already existing forms. Church building is a communal event which conveys cultural characteristics – thus it plays a role in mediating and shaping identity. The comprehensive analysis below offers a typological background covering the architectural features of two centuries of church building activities.